

УДК 94:001

Я. О. Потапенко

АКТУАЛІЗАЦІЯ СОМАТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ЯК НАСЛІДОК “ЛІНГВІСТИЧНОГО ПОВОРОТУ” В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

В статті розглядаються особливості впливу “лінгвістичного повороту” в історичній науці на генезу історії тіла як комплексного соціогуманітарного напрямку міждисциплінарних студій.

Ключові слова: “лінгвістичний поворот”, історія тіла, історіографічний дискурс, тілесність, концепція.

В статье рассматриваются особенности влияния “лингвистического поворота” в исторической науке на генезис истории тела как комплексного социогуманитарного направления междисциплинарных исследований.

Ключевые слова: “лингвистический поворот”, история тела, историографический дискурс, телесность, концепция.

In the article the features of influence of “linguistic turn” in history science on the genesis of the history of body as complex social and humanitarian direction of the interdisciplinary researches are considered.

Key words: “linguistic turn”, the history of body, historyographical discourse, corporality, conception.

Постановка⁵³**проблеми.** Сьогодні людство

опинилося в ситуації, коли швидка еволюція електронно-інформаційних мереж призводить до непередбачуваних, стрімких і досить кардинальних (а подекуди й радикальних) трансформацій соціального середовища, структури знання, стратегій і сенсів політичної діяльності, форм і методів ділової й фінансової активності. За словами М. Кастельса, ми вже живемо в “Галактиці Інтернету”, котра змінила “Галактику Гутенберга” й уможливила побудову й розвиток глобальної системи електронної комунікації, яка “поєднала в симбіозі комп’ютери та людей і зростає експонентно завдяки інтерактивній комунікації” [6, с. 37]. Успіх кожної держави у справі захисту власних інтересів на міжнародній арені та збереження внутрішньої стабільності прямо пов’язаний не тільки зі здатністю збудувати належну інфраструктур інформаційно-комунікаційних технологій, але й зі спроможністю організувати процес “соціального навчання”, – адже в мережевому суспільстві “глобального села” передача культурних та етичних сенсів і цінностей, мобілізація навколо них стають фундаментальними чинниками еволюції [6, с. 140].

Тому на істориків і соціогуманітаріїв в цілому покладається надзвичайно важливе й не менш складне завдання: в ситуації функціонування глобального інформаційного простору як “багатомодульного гіпертексту”, центрованого навколо “ідеології свободи” й символічної приналежності до цієї ідеології, – виробити адекватні вимогам часу способи й моделі переосмислення досвіду минулого, а також тих стратегій і варіантів саморепрезентації та репрезентації “інших”, котрі домінували в ту чи іншу епоху. Для вирішення цього завдання необхідно реставрувати та оприявити візуальні, світоглядні, естетичні, евристичні й символічні (метафоричні) способи “бачення” часу і простору, людського і природного світів, що ними керувалися і вмотивовувалися у своїй діяльності люди в історії. Також необхідно враховувати як соціальну зумовленість згаданих способів самопредставлення й потрактування “інших”, так і високу вірогідність їх випадкових трансформацій в історичному процесі під дією непередбачуваних, проте потужних за масштабами впливу чинників (ефект т.зв. “чорного лебедя”, описаний Насімом Талебом).

Мета статті – простежити зв’язок між “лінгвістичним поворотом” у історіографії та зростанням наукового інтересу фахових істориків та антропологів до проблем тілесності й сексуальності, осмислених як феноменів соціокультурної комунікації.

Аналіз актуальних досліджень. Задекларована тематика ще не стала предметом комплекс-

ного аналізу в сучасній історичній науці, окремі її аспекти лише частково розглядалися в роботах К. Девіс, Д. Оутрама, М. Гефтера, А. Соколова й М. Ямпольского. Цим, власне, й зумовлені актуальність та новизна дослідження.

Виклад основного матеріалу. Одним із найпотужніших і найвпливовіших інтелектуальних викликів, що постали перед істориками у ХХ столітті, був т.зв. “лінгвістичний поворот”. Суть цього інтелектуального феномену можна передати відомою максимом французького мислителя Ж. Дерріда про те, що “не існує нічого поза текстом”. Дослідник стверджував, що вся реальність лінгвістична, тому не може бути жодної змістовної розмови про “реальний світ”, який існує поза мовою. Мова “заміщує”, дублює реальність – людина успадковує мову як готову систему з уже “вбудованою” власною історією, філософією, культурою. В словах ми виражаємо не себе, а лише окремі аспекти мови [3, с. 84].

Мова не просто фіксує наш світ, а створює його (те, як ми бачимо, є тим, що ми бачимо), – так стверджував Ф. де Сосюр. Значення не містяться в речах, вони конструюються мовою й виражені через неї. Наприклад, чотири пори року – це спосіб сприйняття, а не об’єктивний природний факт, оскільки рік спливає поступово, без жодних різких змін (поділ можна зробити не на 4 сезони, а на 6 чи 8 – суто довільно).

Контролювати мову людина нездатна, а реальність немислима поза мовою. “Людина поводить себе так, ніби це вона була творцем і господарем мови, у той час як насправді саме мова володіє нею” (М. Гайдеггер). Мова мислить, неточність вислову викривлює дійсність – отже, і саме буття. Звідси – відома максима мислителя про мову як “дім буття”. Лише там, де є мова, існує світ. Людина у своїй сутності є мовленням [3, с. 64]. В подібному сенсі міркує й С. Квіт: людина перебуває у владі мови, котра оприсутнює той світ, що його ми сприймаємо як реальний, – різні мови нав’язують різні поняття реальності. В сучасному світі особливої актуальності набуває проблема використання мови владою, конструювання мови задля досягнення певної політичної мети, яка передбачає зміну дійсності [7, с. 177].

Відомий американський історик Г. Вайт стверджував: описувані вченими події та явища насправді “вигадала” мова. Адже усякий науковий текст неминуче стає результатом “подвійного конструювання”, – спочатку автор історичного джерела у власний спосіб “трансформує” факти минулого, а згодом до подібної практики вдається й історик, будуючи власне бачення минулого на основі доступних джерел. Під цим оглядом текст історичного джерела по-

чав сприйматися, насамперед, як “лінгвістична реальність” – не відображення “об’єктивної істини”, а частина людського досвіду, запрограмованого й опосередкованого лінгвістичними конструктами (мовними штампами, культурними стереотипами, традиціями передачі інформації тощо). “Мова думає замість людини” [16, с. 215]. Вчений не досліджує минуле, а “вигадує” його в мовній грі, – з іншого боку він є “в'язнем мови”, оскільки саме вона диктує особливості його світосприйняття на свідомому й позасвідомому рівнях, визначає базові тропи (засоби образного мовлення), що ними користується історик. У науці потенційно існує безліч т.зв. “історичних реальностей”, так як на вибір подій і спроби їх тлумачення вирішальним чином впливає система тропів, індивідуальна для кожного дослідника залежно від його соціокультурних, етичних, естетичних та ідеологічних пріоритетів [16, с. 216].

На думку Р. Рорті, поза мовою людини неможливе існування істини. Істина – це не якась глобальна ідея поза світом і свідомістю, вона завжди народжується у свідомості людини, стає результатом “мовних ігор” [13]. Людина не знаходить істину (як наперед дану, готову концепцію буття), а сама створює її. Отже, істина, як і реальність, – лише результат лінгвістичних практик (суджень або сутностей). Не існує долінгвістичної свідомості, як не існує наперед даної істини. Людство насправді ніколи не наближалось до істини, а лише переписувало реальність відповідно до чергових лінгвістичних трансформацій. В цьому процесі старі метафори для опису світу замінюються новими, з’являються нові “словники” (способи світобачення з власними критеріями, методами й термінологією), котрі несуть щоразу нові “істини”. Доречно в цьому контексті пригадати слова Ф. Ніцше про те, що “істини” – це “мобільні армії метафор”.

Усвідомлення сили мови, її здатності трансформувати соціальний і політичний світи призвело до того, що мова дедалі інтенсивніше й послідовніше набувала статусу потужного інструмента соціальної влади й ефективної “зброї” в політичних протистояннях. За словами О. Геніса, мова – це і перший засіб праці, і перша машина, яка допомагає людині перетворювати світ. Проте, проробляючи замість нас логічні операції, мова і слугує людині, і закріпачує її водночас. Магія слова, котра відігравала фундаментальну роль у первісних культурах (віра в те, що ім’я дає владу над річчю), – у другій половині ХХ ст. збільшила свій вплив завдяки необмеженим можливостям “символічного апарату” кліше і стереотипів [11, с. 23].

Російський історик А. Соколов стверджує, що “лінгвістичний поворот”, що виник як ключовий елемент постмодерністської парадигми історіописання, дав інтенсивний поштовх до вивчення історії тіла [, с. 199]. Евристична модель тлумачення мови як “метафори” у царині постструктуралістської літературної критики стимулювала зростання інтересу до тіла як одного з головних джерел символів і метафор, які відіграли надзвичайно важливу роль в історії людської цивілізації. “Лінгвістичний поворот”, за словами К. Девіс, вніс також суттєві корективи в наукові праці представниць “історії жінок” та фемінізму в цілому. Особливої актуальності почали набувати дослідження того, в який спосіб образи жіночого тіла залучалися до владних дискурсів і функціонували в них задля обґрунтування патріархально-маскулінного панування над жінкою. “Жіноче тіло стало текстом, який можна прочитати як культурологічне твердження про гендерно-владні стосунки. Турбота про єдність в тілесних практиках жінок поступилася місцем зануренню в різноманіття культурних значень, що ними тіло жінки може бути наділене, здебільшого, в наукових працях, засобах масової інформації та в увявленнях повсякдення. З аналізу влади як експлуаторської сили, котра подавляє і маніпулює, акцент було зміщено на вивчення поширення м’яких процесів дисциплінування та нормалізації через культурні репрезентації” [14, с. 11].

В цьому контексті доречно навести і слова Ж. Бодріяра, для якого “мода на тіло” і все, пов’язане з тілесністю, в західній соціогуманітаристиці уявлялося процесом “фантазматичної раціоналізації”, що в ньому реальне тіло “виганяється та витравлюється” (паралельно до того, як заборона на сексуальність у “класичну епоху”, за М. Фуко, виявлялася насправді повсюдним насадженням сексуальності як фундаментального “диспозитиву упокорення” для “влади-знання”, котра насилля замінила спокосою – більш дієвим засобом контролю). “Вся новітня історія тіла, – стверджує французький мислитель, – це історія його демаркації, історія того, як мережа знаків і міток розграфлює, подрібнює й заперечує його в його відмінності й радикальній амбівалентності, реорганізуючи його як структурний матеріал для знакового обміну на зразок речей, занурюючи його здатність ... до гри й символічного обміну в сексуальність як детермінуючу інстанцію” [4, с. 193]. В концепції Ж. Бодріяра в сучасному західному суспільстві “товарного фетишизму” тіло знівельоване до рівня всього-лиш елементу соціальної тактики, зосередженої навколо симулякрів (означників без означуваного) краси й

еротизму. Тіла, як і мова, перетворилися на “генератори символічних вчинків”. Тіло стало місцем не первинних, а вторинних процесів – еротичної споживчої й обмінної вартості (метафорою “радикальної негативності”). Воно структуроване і театралізоване у функції “операційної сексуальності”. “Еротика існує в знаках і ніколи не існує в бажанні”, – стверджує автор, доводячи, що в “еротизованому тілі” головну роль відіграє соціальна функція обміну, а саме воно – тільки опора “обмінних знаків бажання” як основа керованого споживання [4, с. 172-174]. Відповідно до цього, сексуальність – лише структура символічного обміну, котра утверджує капіталістичну систему споживання, а т.зв. “сексуальна революція” – насправді “витіснення всіх форм спокуси” й заміна їх раціоналізованим виробництвом [5, с. 190, 195].

Позиція Ж. Бодріяра близька до підходу Р. Барта, Ж. Дерріда та У. Еко, що розглядали всі культурні феномени як акти комунікації, інтерактивні семіотично-знакові тексти (інтер- та гіпертексти), перенасичені соціальними й історичними “кодами” та тотально від них залежні. Категорично заперечуючи можливість існування певного “Коду Кодів” – метафізичної субстанції, спільного знаменника, “метамови”, до якої можна звести все різноманіття сенсів та “істин”, – У. Еко стверджує, що не ми говоримо за допомогою мови, але мова “говорить” з нашою допомогою [15, с. 29]. В контексті подібних міркувань тіло починає розглядатися через призму мови, насамперед, у соціокультурному, знаково-комунікативному реєстрі – як поле застосування й головне джерело метафоричних, образних і символічних ресурсів.

Семіологія, лінгвістика, компаративістика, психологія, нейрофізіологія, генетика та інші дисципліни для опису комунікативних процесів використовують бінарний метод, принцип бінарної опозиції [5, с. 202]. Ф. де Сосюр вперше проголосив, що мова – це, насамперед, система, ґрунтована на відношеннях опозиції, протиставлення: слова здобувають свої значення як протилежні до інших слів. Доволі поширеною є теза про те, що первинним джерелом бінарності для людини було її тіло, завдяки якому і через яке вона структурувала простір (верх-низ, правеліве), час і соціальні категорії. За словами М. Мерло-Понті, тіло й душа, мозок і свідомість перебувають в циклічній психосоматичній взаємодетермінованості – сприйняття людиною самої себе тотально зумовлене її тілесністю: “Я не перед своїм тілом, Я не у своєму тілі, швидше Я є моїм тілом” [8, с. 32].

Слід зазначити, що далеко не всі західні інтелектуали поділяли захоплення “логоцентриз-

мом” і “лінгвістичним тоталітаризмом”. Так, засновник структурної антропології К. Леві-Строс застерігав від небезпеки механічного перенесення логіки мови на всі явища культури: “Спроба розглядати мову в якості логічної моделі, здатної допомогти нам ... зрозуміти структуру інших форм комунікації, абсолютно рівнозначна погляду на мовну діяльність як джерело цих форм” [10, с. 90].

За словами Ф. Анкерсмита, постструктуралісти “препарували” текст, гіпертрофували його самодостатність, нав’язали “лінгводетермінізм” як оптимальну модель наукового пошуку в історіографії – поборюючи стару “дисциплінарну матрицю”, що сковувала і обмежувала евристичні можливості суб’єкта пізнання, вони, по-суті, запропонували іншу, не менш “жорстко” фіксовану на правилах. “Лінгвістичний поворот” у своїх крайніх проявах обертався тим, що його прихильники в царині історичних студій “загубили”, випустили з поля зору фундаментальну для фахового історика проблему: взаємозв’язку “історичної реальності” й тексту, написаного дослідником. “Нова теорія”, що її запропонував Ф. Анкерсміт для вирішення цього ключового протиріччя, полягала в поєднанні здобутків Гадамерової герменевтики й аристотелізму з метою збагнути співвідношення мови й реальності у просторі історіописання. Вцілому позитивно оцінюючи новації “лінгвістичної філософії історії” й напрацювання Х. Уайта в галузі “тропології історичного тексту”, голландський вчений усвідомлював, що “зворотним боком” цих новацій стала поява історії, для якої “немає нічого поза текстом” [12, с. 223, 230]. Тому він зініціював новий “поворот” (металінгвістичний) – від “мови” до “досвіду”, аби з’ясувати, чи здатний історик вступити в реальні, “дослідні” стосунки з минулим, котрі “не заму́тнені історіографічною традицією, дисциплінарними припущеннями або лінгвістичними структурами”. “Непевність” відносин між мовою і реальністю, що її історик прагне збагнути, створює ситуацію “піднесеної невизначеності” між ними, коли минуле “входить в нашу свідомість” і “втілюється” в мову. В подібній перспективі історія – це “нескінченний експеримент у справі взаємопов’язання мови і світу” [12, с. 226], а “історія історіописання – це розділ із книги про історію естетики, за великим рахунком” [2, с. 204].

Постульоване постмодернізмом прагнення звільнитися від впливу та влади метанаративів і логоцентризму як різновиду імперіалістичного шовінізму “білих чоловіків”, від традиційних форм науки й релігії як “тоталітарного насильства тлумачень” (П. Вілсон) та від “білої міфо-

логі” як способу нав’язування цінностей Заходу в якості універсальних імперативів (Ж. Дерріда), – відкрило широкі можливості для розуміння процесу історіографії як відкритої, багатоваріативної й поліальтернативної інтелектуальної “гри інтерпретацій”, в якій текст, нарратив чи дискурс завжди лишається “інтертекстом”, відкритим для інтерпретацій, “мультиголосся”, діалогу і полілогу в “пульсуючому просторі смислів” [9, с. 40]. Епістемологічна парадигма, побудована на подібних засадах, відкрила чудові можливості для глибокого й ретельного дослідження соматичних і психосоматичних феноменів.

Об’єктами наукового інтересу фахових істориків усе частіше ставали від кінця 1980-х рр. “мова” та “метафори” тіла; тілесні репрезентації та способи репрезентативної візуалізації тіла як фрагменти політично зорієнтованих маніпулятивно-пропагандистських дискурсів; зображення тіла в мистецтві як історичні джерела й ідеологічні “маркери”; те, яке місце відводилося тілу і його функціям у релігійно-етичних, світоглядно-філософських, нормативно-правових, політичних, педагогічних, пенітенціарних системах; стратегії гендерного розділення й конструювання тілесних практик; повсякденні явища, пов’язані з аспектами соматичного буття – їжа, одяг, хвороби, способи лікування або поховання, гігієнічні та косметичні процедури; співвіднесеність тілесного досвіду буття з міфо-поетичними традиціями, ритуально-культурою сферою, обрядами “переходового” (лімінального) циклу. Особливу групу становлять дослідження, присвячені сексуальності та еротичним практикам, започатковані широко відомою працею Мішеля Фуко.

Висновки. Серед важливих наслідків “лінгвістичного повороту” в історіографії, зніційованого Х. Уайтом під впливом праць філософів-постмодерністів Р. Барта, Ж. Бодріяра, Ж. Дерріди, слід вказати постановку нових питань і актуалізацію тих проблем, що раніше випадали з поля зору істориків (і ця обставина суттєво гальмувала розвиток історичної науки, звужуючи її дослідне поле, епістемологічні можливості й гносеологічні перспективи).

“Лінгвістичний поворот” стимулював трансформацію структуралістських моделей і практик “логоцентризму” західної гуманітаристики, появу нових трансдисциплінарних моделей і стратегій осмислення минулого в гендерних, посттоталітарних, постколоніальних, феміністичних студіях, уможливив появу дискурс-аналізу, історії концептів, історії метафор, опосередковано долучився до “візуального повороту” в соціогуманітаристиці. Історія тіла як комплексний інтердисциплінарний напрямок в сучасній

історіографії під впливом лінгвістично-зорієнтованої історіософії набула нових контекстів, вимірів, методологічних прийомів і способів репрезентації.

Дедалі активніше почали досліджуватися репрезентативні дискурси тілесності й сексуальності, проблематика “мови тіла”, “тіла як метафори” (соціального, гендерного чи політичного), соматичні аспекти історичного досвіду, пов’язані з гуманітарними катастрофами та “інфотравмами” (Голокост, Голодомор, аварія на Чорнобильській АЕС, глобальний тероризм тощо). Травматичний досвід “соціального тіла”, медикалізація, психологізація, сексуалізація, педагогізація, дисциплінарна “муштра” тіла як вияви стратегій владного впливу, спрямованого на утвердження лояльних до нього “практик” і “технік” тіла (й нейтралізацію небезпечних для влади різновидів як “ненормальних”, “девіантних” і “шкідливих”), – всі ці соматичні вияви історичного буття під впливом “лінгвістичного повороту” були по-новому переосмислені в західній історичній науці: з інших позицій, в нових нарративних і соціокультурних контекстах, через призму оновлених “дисциплінарних матриць” і дискурсивних практик.

ЛІТЕРАТУРА

1. Embodied Practices. Feminist Perspectives of the Body. – London: SAGE Publications Ltd, 1997. – 224 p.
2. Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт / Ф.Р. Анкерсмит. – М.: Наука, 2007. – 456 с.
3. Баррі П. Вступ до теорії: літературознавство і культурологія / П. Баррі. – К.: Смолоскип, 2008. – 412 с.
4. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – М.: “Добросвет”. – 2000. – 387 с.
5. Дьяков А.В. Жан Бодрийяр: Стратегии “радикального мышления” / А.В. Дьяков. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 357 с.
6. Кастельс М. Интернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / М. Кастельс. – К.: “Видавництво “Ваклер” у формі ТОВ, 2007. – 304 с.
7. Квіт С. Основи герменевтики / С. Квіт. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – 224 с.
8. Князева Е. Телесная природа сознания / Е. Князева / Телесность как эпистемологический феномен. – М.: ИФ РАН, 2000. – С. 31-70.
9. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало “нової наукової революції” / І. Колесник / Ейдос. – Вип. 1. – 2005. – С. 36-45.

10. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.
11. Пітерс Дж. Слова на вітрі: історія ідеї комунікації / Дж. Пітерс. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 346 с.
12. Попова Т. Дисциплінарне сообщество історіографів на исходе Постмодерна (фрагменти розмишлень) / Т. Попова / Ейдос. – Вип. 4. – 2009. – С. 210-235.
13. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Р. Рорти. – М.: Наука, 1996. – 426 с.
14. Соколов А. История тела: предпосылки становления нового направления в историографии / А. Соколов // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М.: ИВИ РАН. – № 26. – 2009. – С. 190-211.
15. Эко У. Отсутствующая структура: введение в семиологию / У. Эко. – СПб.: Симпозиум, 1998. – 234 с.
16. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 448 с.